

Ke kořenům žánru fantasy v české literatuře

Michal Čuřín

V letošním roce, kdy si připomínáme sté výročí úmrtí jednoho ze zakladatelů moderní literární fantastiky Julesa Verna, je myslím vhodné poukázat na kořeny této literatury i v českém prostředí, neboť dodnes je česká fantastická literatura mnohými literárními vědci i čtenářskou veřejností marginalizována a odsouvána do oblasti *populární literatury*. Mnohé bylo dáno historickou realitou nesvobodných poměrů, zejména posledních dvacet let ale dává novou naději, že z nadprodukce komerčního škváru vykrytalizuje hodnotná fantastická četba.

Mluvím-li o fantastické literatuře, zpravidla se pod tímto označením skrývají dva žánry: sci-fi a fantasy, především druhý pak bude předmětem mého zájmu. *Science fiction* je tradičně překládáno jako vědecko-fantastická literatura, která se dělí na dva proudy (NEFF 1995: 12): verneovský a wellsovský. První je obrácen k věcem vnějšího světa, k věcem vědy a techniky, druhý k věcem vnitřním, k prožívání člověka za působení vědecko-technických vynálezů. Oba proudy se však (každý svým způsobem) vyrovnávají s realitou skutečnou nebo možnou, představitelnou jako důsledek vývoje lidského společenství. Žánr *fantasy* takový předpoklad nepotřebuje. Objeví-li se ve fantasy topos naší skutečnosti, slouží mnohdy jako paralelní svět ke světu fantasknímu, s bránou-přechodem mezi těmito světy, případně ozvláštňuje náš svět nadsmyslovými jevy či nadpřirozenými bytostmi. Přechod ze světa naší reality do světa fantaskního, „jiné dimenze“, bývá v iniciační literatuře provázen změnou v psychice hrdiny. Fantasy tento přechod často významově vyprazdňuje, a ten se stává pouze dějotvorným prvkem (ZACHOVÁ 2002: 85, 88). Fantasy se odvrací od vizionářství, prognostiky, nekonstruuje světy založené na naší realitě, ale tvoří světy nové, našemu nepodobné s vlastní příčinností v oblasti fyzikální i socioekonomické. Častým jevem je zasazení děje do období naší reálné minulosti; pak ale bývá narušena kauzalita jevů nebo posunuty některé jednotlivosti oproti světu reálnému (FOŘT 1999: 283). Je ale samozřejmé, že tyto charakteristiky neplatí absolutně.

K definici žánru fantasy se výborně hodí charakteristika německé literární teoretičky Renate Lachmannové (LACHMANN 2002: 129–141), která odděluje „normální“ fikci, vlastní každému literárnímu dílu, od *fantasmatu*, *fikce heretické*, deformující mimetické konvence: kategorie času, prostoru a kauzality (TAMTÉŽ: 132). Převažuje-li fantasma nad fikcí, blížíme se k žánrům jako *mýtus*, *pobádka*, *legenda*. Jestliže fantasma převáží zcela, převezme roli fikce, mluví Lachmannová o tzv. *antifikci*, kde již smyšlené parametry ztrácejí platnost – to je případ *fantasy*. Žánry sci-fi a fantasy mají k sobě velmi blízko, jejich odlišení je mnohdy neřešitelným problémem a také autoři je velmi

často kombinují. Nezřídka bývá literatura science fiction a fantasy označována jako produkt touhy – touhy po neskutečném, po překročení svazující reality, po činech překračujících lidské možnosti.

Je-li část literatury sci-fi výsledkem fascinace či naopak obavy z výsledků vědy a techniky současné či budoucí, pak fantasy vzniklo jako reakce na neschopnost pochopit podstatu těchto vynálezů nebo duševně s tímto pokrokem souznít. Navrací se tedy k člověku, jako kdysi navrátil romantismus člověka literatuře ze zajetí osvícenského racionalismu. Jestliže přistoupíme na tuto myšlenku, ozřejmí se nárůst poptávky po fantasy literatuře v posledních dvou dekadách, kdy jedinec již rezignoval na poznání podstaty vynálezů a spíše se oddal jejich využívání – pryč je doba uctívání průkopníků vesmíru a všemocných vědců. V této souvislosti by bylo zajímavé pozorovat, jak ze scény pomalu ustupuje žánr sci-fi, kdysi významný a do jisté míry popularizující vědu, a je nahrazován fantasy, stavící na schopnostech vědě a racionalitě se vymykajících.

Někteří autoři (NEFF 1995: 11) označují za jedno z prvních fantastických děl české literatury Komenského *Labyrint světa a ráj srdce*. Avšak i přes formu *utopie* je třeba hledět na autorský záměr, motivovaný snahou navrátit duši zpět Bohu. Jedná se tedy spíše o text persvazivní či alespoň návodný, který k tomuto účelu využívá satiricko-alegorické anti-utopie.

Následující období pobělohorské řešilo problémy oblasti fantasy velmi vzdálené, a proto až 19. století přináší opět díla, ve kterých se objevují fantastické prvky. Zejména romantismus konstruuje svou poetiku s momenty vyhrocenosti, popřením přirozených geofyzikálních jevů a nezřídka také s nadmyslovými jevy či zásahem vyšších sil.

Příkladem historizující fantastiky může být román Josefa Jiřího Kolára *Pekla zplazenci* (1862), který staví na historických postavách z doby vlády Rudolfa II. Odehrává se v alchymistických dílnách, kde proti sobě svedou boj síly dobra a zla. Lidé jsou svobodně jednající individua schopná přiklonit se na jednu či druhou stranu, ale osud je předurčuje k zaujetí předem dané pozice, svobodné rozhodování je determinováno zásahem vyšších sil. Neopominutelnou postavou české fantastiky je Jakub Arbes, jehož romaneta spojují prvky hororové, detektivní a fantastické, avšak nikdy nedosáhnou fantastického konce. Arbes neponechává čtenáře ve svém iluzivním světě plném záhad, nepodá vysvětlení záhad v rámci fantastické kauzality, ale vždy dojde byť sebepodivnějším způsobem k přirozené, racionálně objasnitelné příčině všech podivností. V 19. století stojí z hlediska fantasy ještě za zmínku *Pravý výlet pana Broučka do Měsíce* (1887) a *Nový epochální výlet pana Broučka tentokrát do patnáctého století* (1888) Svatopluka Čecha, kde autor opět pomocí ironické alegorie s fantaskními prvky poukazuje na nešvary tehdejší

společnosti. Jedná se o podobný příklad jako u Komenského – fantastika je pouze pomocníkem jiného autorského záměru.

Kvalitativní proměna nastává po období první světové války. Lidstvo bylo poprvé konfrontováno s globálním válečným konfliktem a naplno pocítilo hrůzné možnosti zneužití vědy a techniky v nesprávných rukou. Tato vidina zničení lidstva nalézala silnou odezvu v díle Karla Čapka. Ať už máme na mysli drama *R. U. R.* (1920) nebo romány *Továrna na absolutno* (1922) a *Krakatit* (1923–1924), vždy je přítomen humanismus stavící člověka do role jediného tvora schopného udržet techniku na rovině, kde neškodí. Důrazné připomenutí odpovědnosti člověka za vlastní činy bylo dána jednak živou vzpomínkou na první světovou válku, jednak rozpoznáním škodlivosti režimů rodících se v Německu a Itálii. Bližší fantasy literatuře je dílo Jana Weisse *Dům o tisíci patrech* (1929). Autor vyvolává snovou fantastiku Mullerdómu, který je alegorickým zobrazením světa. Hlavní postava detektiv Petr Brok je uveden do tohoto podivného světa, v němž se musí zorientovat, najít správnou cestu pro splnění svého úkolu a zároveň odhalit jeho pravou tvář. Můžeme tedy tento román nazvat iniciačním. Spojení našeho reálného světa a světa fantaskního probíhá skrze sen (FOŘT 1999: 283–289). Nakolik bylo funkční demaskování světa Mullerdómu jako snu člověka stíženého tyfovou horečkou, můžeme jen spekulovat, ale stále ještě tento postup ukazuje snahu autora zůstat alespoň částí svého díla v realitě (fikci) a neodevzdat se fantasmatu.

V období dvacátých a třicátých let 20. století je žánr sci-fi na pokraji zájmu čtoucí veřejnosti. Hlavní pozornost se obrací spíše k žánrům detektivním a westernu, které tvoří převážnou většinu produkce proslulých *Rodokapsů*. Toto období je však také ve světové tvorbě počátkem vzniku žánru fantasy literatury. Jeden ze dvou otců zakladatelů světové fantasy J. R. R. Tolkien vydává roku 1937 *Hobbita*, v téže době již v obrysech existuje i jeho *Silmarillion* (1977), kde popisuje mytologii svých světů. Kromě díla Jana Matzala Trosky, nazývaného také českým Vernem (trilogie *Kapitán Nemo*), nemá česká fantastika v tomto období výrazného zástupce.

Druhá světová válka znamenala definitivní konec rozvoje české fantasy literatury na více než padesát let. O něco lepší postavení měl žánr sci-fi, který byl sice po roce 1948 potlačen (Troskovy knihy šly do stoupy), ale již v první polovině 50. let, s uvolněním situace po kritice kultu osobnosti, mu byl vymezen jistý operační prostor. Tehdejší nomenklatura jej totiž považovala za schopný nést pokrokové myšlenky a traktovat marxistickou ideologii prostřednictvím utopistické fikce. V šedesátých letech došlo i na tomto poli k uvolnění, kromě děl české sci-fi (Souček, Běhounek, Nesvadba) dostali tedy čtenáři, zejména pak na konci sedmdesátých a v osmdesátých letech, do rukou i překlady světových autorů (Bradbury, Asimov).

Utuzení normalizace přivedlo mnoho autorů a čtenářů sci-fi a nově také fantasy do neoficiálního prostředí *fanzinové tvorby*. Žánr fantasy se začíná objevovat právě v časopisech fanouškovských klubů – fanzinech.

Svobodné poměry po roce 1989 přinesly možnost vydávání periodik specializujících se na fantastické žánry. Jedním z prvních byl *Svět fantastiky*, který se dočkal jen několika čísel, ale právě tady můžeme vysledovat povídky dnes etablovaných autorů a autorek fantasy – za všechny jmenujme například Vilmu Kadlečkovou. V roce 1990 byl založen časopis *Ikarie* (DOKOUPIL 2002: 72–73) jako orgán *Syndikátu autorů fantastiky*, který je ovšem více orientován na sci-fi literaturu a vychází dodnes; z příspěvů v oblasti fantasy jmenujme Janu Rečkovou, laureátku řady ocenění žánru fantasy. Jediným tištěným periodikem zabývajícím se soustavně fantasy literaturou je v současné době měsíčník *Pevnost* (vychází od roku 2001). Své povídky tu publikují víceméně všichni čeští autoři fantasy a zdá se, že *Pevnost* má ambici stát se arbitrem kvality. Mezi recenzenty vynikají Martin Šust (orientovaný především na anglo-americkou fantastiku) a Martin Fajkus, avšak mnohé recenze se stále potýkají s nevyrovnanou metodou a stylem, což je na škodu jinak kvalitní publicistice.

Co lze říci úhrnem o současné české fantasy literatuře? Je mladá – téměř žádný z autorů nepublikoval před rokem 1989. Nijak nevybočuje z průměrné produkce triviální literatury, byť se mnozí autoři snaží pomyslnou a těžko definovatelnou hranici uměleckosti překročit. Jen velmi málo autorů je překládáno do cizích jazyků, výjimkou z poslední doby je jen Miloslav Žamboch (*Seržant*). Schopnost prorazit na zahraniční trh však není dána pouze jazykem, kterým autor píše. Nabízí se nám totiž srovnání s polskými autory, kteří jsou hojně překládáni a vydáváni i mimo region střední Evropy (rytířské fantasy romány s humornými prvky o zaklánači Geraltovi z pera Andrzeje Sapkowského či fantasy parodie Andrzeje Pilipiuka *Kroniky Jakuba Vandrovce*).

Poněkud překvapivý je počet autorek české fantasy. V porovnání s muži jsou v naprosté většině a dá se říci, že zcela ovládly tuto literární scénu. Můžeme zde najít zástupkyně starší generace: Jana Rečková (1956), Františka Vrbenská (1952), ale i autorky mladší, nedávné debutantky, jako je například Ester Marie Nováková (1978; *Země za mořem, Prameny Omodrenu*). Čím je tato ženská převaha způsobena, je záhadou a ocitli bychom se na půdě spekulace a myšlenkových schémat, kdybychom tvrdili, že muži více tíhnou k tématům vnějším, obráceným k technickým záležitostem, tedy k science fiction, zatímco ženy kladou důraz na vztahový rámec a psychično a jsou tak předurčeny k psaní fantasy literatury. Zejména anglo-americká fantastika nás přesvědčuje, že žádný z těchto žánrů není příznačný pro muže nebo pro ženy.

Literatura žánru sci-fi ztratila dech a do značné míry i širší čtenářskou základnu. Fantasy se naopak těší zvýšenému zájmu i mimo oblast fandomu (= komunita „skalních příznivců“,

„fanů“ sci-fi nebo fantasy) podpořenému úspěchem filmové verze Tolkienovy trilogie *Pán prstenů* a celosvětovým šílenstvím vyvolaným doposud šestým pokračováním románů o *Harry Potterovi* J. K. Rowlingové. V našich podmínkách se však zatím neobjevila výrazná spisovatelská osobnost, schopná převzít vůdčí roli, aktualizovat zaběhnutá klíše fantasy a stát se inspirací zejména pro začínající autory. Po opadnutí vlny zvýšeného zájmu hrozí, že se tato literatura stane četbou pouze omezeného okruhu příznivců, což by bylo jistě škoda, neboť i fantasy je schopna estetického účinku, bez ohledu na její současné nepřilíš významné postavení v rámci české literatury.

LITERATURA

- ADAMOVIČ, Ivan. *Slovník české literární fantastiky a science fiction*. Praha: R3, 1995
- DOKOUPIL, Blahoslav (ed.). *Slovník českých literárních časopisů, periodických literárních sborníků a almanachů 1945–2000*. Brno – Olomouc: Host – Votobia, 2002
- FOŘT, Bohumil. „Weissovy fantaskní ženy.“ In DVOŘÁK, Jan – MILSOVÁ, Nella (edd.). *Neznámí (autoři) – neznámé (texty)*. *Sborník příspěvků z III. literární laboratoře konané v Hradci Králové 29.– 30. ledna 1998*. Hradec Králové: Gaudeamus, 1999, s. 283–289
- KAGARLICKIJ, Julij Iosifovič. *Fantastika, utopie, antiutopie*. Praha: Panorama, 1982
- LACHMANNOVÁ, Renate. *Memoria fantastika*. Praha: Herrmann & synové, 2002
- NEF, Ondřej. „Pět etap české fantastiky.“ In ADAMOVIČ, Ivan. *Slovník české literární fantastiky a science fiction*. Praha: R3, 1995
- PAVERA, Libor – VŠETIČKA, František. *Lexikon literárních pojmů*. Olomouc: Olomouc, 2002
- ŠUST, Martin. *Slovník autorů anglo-americké fantastiky. Díl 1. A – K*. Plzeň: Laser – books, 2003
- ZACHOVÁ, Alena. „Topos ‚jiných dimenzí‘ v iniciační a fantasy literatuře.“ In TÁŽ. *Mýtus jako paměť prózy. Interpretace vybraných textů umělecké literatury*. Hradec Králové: Gaudeamus, 2002

SUMMARY

The paper sums up basic aspects of *fantasy genre*. A survey of typical motifs and plot schemes of Czech fiction shows a long tradition of fantastic writing; unfortunately, the development of the genre was interrupted during the World War II and handicapped by the Communist regime after 1948. Recent Czech fantasy literature (i.e. after 1989) is mainly represented by successful women writers; anyway, it still seems to remain under the influence of western mass production; so far, a leading personality with a particular vision of a Czech alternative of the genre has not appeared yet.